

A bizonyítás szükségessége

A náci főbűnösök nürnbergi peréről

LACZÓ FERENC

A kapitulálni kényszerült Németország amerikai megszállási zónájában, Nürnberg városában felállított Nemzetközi Katonai Törvényszék 1945–46-ban újszerű pert folytatott le. 1945 novemberében a még életben lévő német főbűnösök – politikai és katonai vezetők, a németek által megszállt területek parancsnokai, az elnyomó apparátusok és a náci propagandagépezet irányítói –, továbbá a náci rezsim idején legjelentősebb szerepet vivő hat szervezet került a nürnbergi Igazságügyi Palota 600-as termének vádlottak számára fenntartott padjaiba.

A négy nyelven lefolytatott per, a történelem első effajta nemzetközi pere négy vádpontot, a béke elleni német bűncselekményeket, háborús bűncselekményeket, emberiség elleni bűncselekményeket (angolul: *crimes against humanity*) és az előbbi három bűncselekmény elkövetésére szőtt ún. összeesküvés bizonyítékait tárgyalta 218 napon át, ismertette mintegy 5000 dokumentumot és meghallgatva 240 tanút. A felelősségre vonás univerzális elveinek felvázolása által e nemzetközi per eközben – az igazságszolgáltatás konkrét aktusán túl – új, a szuverenitás elvét meghaladó nemzetközi rendet kívánt megalapozni, de ez a kísérlet fél évszázadon át, egészen a kilencvenes évekig meglehetősen hatástalan maradt.

Bár a náci hierarchia legtetején állók közül Adolf Hitler, Heinrich Himmler és Joseph Goebbels is már a háború utolsó napjaiban – tehát hónapokkal a nürnbergi per megkezdése előtt – öngyilkosságot követett el, az Igazságügyi Palota 600-as termében így is olyan vezető személyiségek tetteit tárgyalták, mint a náci Németország második leghatalmasabb emberének számító, 1940-ben Hitler által birodalmi marsallnak kinevezett Hermann Göring, a lengyel területeken létrehozott Főkormányzóságot irányító Hans Frank vagy a Birodalmi Biztonsági Főhivatalért 1943-tól felelős, így a magyar holokauszt elkövetésében is kulcsszerepet vivő Ernst Kaltenbrunner.

Kevésbé ismert, hogy 1946 és 1949 között az amerikaiak – immár szövetségeseik részvétele nélkül – további tizenkét pert is lefolytattak Nürnbergben, melyek során egykori minisztereket és tisztviselőket, katonai parancsnokokat, az SS és a rendőrség képviselőit, gyárosokat és bankárokat, továbbá orvosokat és jogászokat, a náci elit közel 2000 további tagját

ültették a vádlottak padjára. A több mint három éven át tartó nürnbergi persorozat tehát számos szektor vezetőjét érintette, ugyanakkor nem vizsgálta érdemben a német társadalom alacsonyabb szinteken tevékenykedő tagjainak ugyancsak tetemes felelősségét.

E perekre részben szimbolikus, részben azonban nagyon is gyakorlatias okból került sor az észak-bajorországi városban. 1933 és 1938 között ugyanis épp Nürnbergben tartották a náci pártnapokat, melynek 1935-ös megrendezése során a hírhedt nürnbergi törvényeket is elfogadták. Leni Riefenstahl *Az akarat diadala* című filmje, a politikai propaganda e rettenetes mesterműve is épp az itteni 1934-es eseményeket stilizálta.

Az 1945-re nagyrészt lerombolt frankföldi város a háborút követően Bajorország többi részével együtt a nemzetközi pert szövetségeseikkel együtt kezdeményező, abban ugyanakkor több szempontból is vezető szerepet vivő amerikaiak megszállási övezetéhez tartozott. A város lakói a háborút követő hónapokban számos mindennapi nehézséggel voltak kénytelenek megbirkózni, a helyben lefolytatott, történelmi jelentőségű per iránt részben ezért is volt nehéz felkelteni az érdeklődésüket – nem beszélve a katasztrofális háborús vereséget átélt német-náci *Volksgemeinschaft* tagjainak a nemzetközi igazságszolgáltatási kísérlettel szembeni alapvetően elutasító hozzáállásáról. Miközben a Fürther utcai bírósági épület teteje 1945-ben szintén javításra szorult, a börtönrel egybekötött épület perre való kiválasztása így is kiváló döntésnek bizonyult – többek között mert a szigorúan őrzött vádlottak celláikból liftjárattal kapásból a tárgyalás üléstermébe juthattak.

A szovjet, amerikai, brit és francia delegációkon és a vádlottakon túl az újszerű perre hivatalos volt a világ íróinak és újságíróinak számos kiválósága is. A drámai eseményeket a 600-as teremben követte többek között Alfred Döblin modernista művész, a *Berlin Alexanderplatz* szerzője; Erich Kästner pacifista gondolkodó és az ifjúsági irodalom szupersztárja, a hazánkban is jól ismert *A két Lotti* és az *Emil és a Detektívek* szerzője, akinek könyveit a nácik 1933-ban a szerző jelenlétében égették el; egyetlen auschwitz-i túlélőként Ernest W. Michel, aki a per idején ellátogatott Hermann Göring cellájába is, mignem Göring feléje nyújtott kezét megpillantva kirozott onnan; a náci éveket kényszerű emigrációban töltő Willy Brandt későbbi szociáldemokrata kancellár; valamint az NDK-ban Stasi-főnökké avanzsáló Markus Wolf, aki többek között Brandt 1974-es bukásáért is felelt; akárcsak Erika Mann színész- és író, Thomas Mann lánya; a holokauszt dokumentálását már a per előtt megkezdő neves szovjet író Ilja Ehrenburg; John dos Passos világhírű amerikai író, az USA-trilógia

szerzője; vagy a később a náci Németország egyik legtöbbet olvasott, magyarul *A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása* címen kiadott történetét megíró William L. Shirer. Megfigyelőként számos német anyanyelvű tudósító is részt vehetett tehát e nemzetközi peren, de – ahogy azt Willy Brandt már akkor sajnálkozva megjegyezte – a náciizmus német ellenfeleit a per során hivatalosan senki sem képviselhette.

Eközben a pert előkészítő és lefolytató négy szövetséges hatalom – az amerikaiak, a britek, a franciák és a szovjetek – delegációinak viszonya sem volt éppen harmonikusnak nevezhető. Jogi rendszereik alapelvei, háborús tapasztalataik, akárcsak a perrel kapcsolatos kezdeti elképzeléseik bizony jócskán eltértek egymástól. Delegációik 1945 nyarán Londonban találkoztak, ahol hetekbe tellett számukra, mire a per alapelveiről végül sikerült megegyezniük.

A nyers és véres bosszúállás, illetve a háborús ellenséggel szemben semmiféle retorzió alkalmazása között középutat keresve a szövetségesek eközben már évekkal korábban felvetették a náci főbűnösök ellen lefolytatandó nemzetközi per ötletét, és e pert már a második világháború leg-sötétebb szakaszában elkezdték tervezgetni. Amint azt a közelmúltban Francine Hirsch részletesen bemutatta, a per ötlete eredetileg a szovjetektől származott, akik a nyilvános politikai perekre az átnevelés eszközeként tekintettek.¹ Vjacseszlav Molotov sztálinista külügyminiszter már 1942-ben – mikorra is a németek és szövetségeseik által megszállás alatt tartott szovjet területek embervesztése már sokmillióra rúgott – hitelt tett a háború végeztével esedékes perek mellett; 1942 novemberében e bűntettek részletes szovjet állami dokumentálása is megkezdődött. A szovjetek által tervezett per elméleti megalapozásához amúgy Hirsch szerint alighanem Aron Trainin 1943-as, a hitleristák jogi felelősségét orosz nyelven vizsgáló, 1945-ben angolul is kiadott műve tette a legfontosabb korai hozzájárulást.

1943 októberében Joszif Sztálin, Winston Churchill és Franklin D. Roosevelt szintén épp Moszkvában tették közzé a náci atrocitásokkal kapcsolatos közös nyilatkozatukat. Ebben leszögezték, hogy a helyben elkövetett bűnök miatti felelősségre vonást a felszabadulással helyreálló helyi bíróságokra kívánják bízni, miközben az egyes területeken átívelő, általánosabb jellegű német bűntettek feletti ítélezésre már nemzetközi jogi cselekvést irányoztak elő.

¹ Francine Hirsch: *Soviet Judgment at Nuremberg. A New History of the International Military Tribunal after World War II*. Oxford: Oxford University Press, 2020.

Bár a szovjetek kezdeményezése nélkül tehát valószínűleg nem került volna sor a nürnbergi perre, és az általuk készített dokumentáció nélkül a per alatt bemutatott bizonyítékok is jóval szegényesebbek lettek volna, a per konkrét formáját és ügymenetének részleteit már – a négy szövetséges hatalom névleges paritása mellett is – leginkább az amerikaiak határozták meg. Ők pedig kirakatper helyett valódi tárgyalást szorgalmaztak, melynek során a vádlottak is érdemben felszólalhattak, és az ítéleteket is csak a tárgyalás végén hozták meg.

A per során az amerikaiakat aztán többek között Robert H. Jackson neves ügyész, az USA Legfelsőbb Bíróságának kiemelkedő presztízsnek örvendő tagja képviselte. A per során előadott beszédeiben Jackson a civilizáció védelmének szükségessége mellett emelt szót, Hermann Göringgel 1946 márciusában lefolytatott többnapos szócsatája pedig a sokhónapos jogi procedúra talán leginkább központi etapjának számított.

Miközben a per előkészítése során eredeti dokumentumok fényében vizsgált és a per során részletesen tárgyalta náci bűnök legtetemesebb részét a megszállt szovjet területeken és csaknem az összes náci főbűnt Európának a szovjetek által felszabadított keleti részein követték el, a szovjet delegáció nürnbergi hatékonyságát több tényező is gátolta. Említessék ezek közül meg a sztálinisták által uralt Moszkva gúzsba kötő központi kontrollja, a nemzetközi tapasztalatok hiánya és a kompromisszumkeresés kultúrájának a delegáció tagjait is jellemző gyengesége, akárcsak a szovjetek német–orosz tolmácsainak viszonylagos felkészületlensége (mely annak volt folyománya, hogy a pert megelőző években a paranoid-despotikus szovjet rendszer rendkívül cudarul bánt német nyelvtudással rendelkező állampolgáraival).

A szovjet delegáció tagjai eközben a lengyel tisztok katinyi legyilkolását is a nációkra akarták kenni, továbbá sikertelenül próbálták megakadályozni, hogy Joachim von Ribbentrop egykori német külügyminiszter a velük 1939-ben kötött paktum titkosnak nevezett részleteiről is beszámoljon² – hasonlóan ahhoz, ahogy a franciák és a britek az 1938-ban a németekkel kötött müncheni egyezményükről, illetve tágabban az *appeasement* politikájáról nem szerettek volna a per során hallani. A Molotov–Ribbentrop paktum számos potenciális bonyodalom forrása volt, hiszen a per alapvető célja a támadó jellegű háború megbüntetése és jövőbeli kiiktatása volt – és ilyet 1939–40-ben éppenséggel a szovjetek is kezdeményeztek.

² Erről újabban lásd: Claudia Weber: *A paktum. Hitler és Sztálin gyilkos szövetsége 1939–1941*. Budapest: Magistra, 2020.

Megjegyzésre érdemes továbbá, hogy a német városok lebombázásával az angolok és az amerikaiak is emberiség elleni bűncselekményekként kategorizálható tettekért feleltek, bár ők 1939 és 1945 között legalább nem kezdeményeztek háborús agressziót.

Nyilvánvaló volt, hogy a nürnbergi nemzetközi per a németek példátlan bűneire lesz kihegyezve, bizonyos fokig tehát szelektíven fogja elvégezni innovatív és nagyon is szükséges feladatát – miközben a tisztességes eljárás alapelveiből következően egyik résztvevő sem lehetett képes kontrollálni, hogy a tárgyalóteremben végül mi is fog elhangozni. Ez azt is indukálta, hogy a németek háborús szövetségeseinek – olyan vezetőknek, mint Ion Antonescu, Horthy Miklós, Ante Pavelić vagy Jozef Tiso – sem kellett amiatt aggódniuk, hogy 1945 őszen hirtelen a nürnbergi vádlottak padján találják majd magukat, ahogy a francia kollaboráció vezetőit, így Philippe Pétaint sem óhajtotta senki sem vádlottként a legyőzött és megszállt Németországba küldeni (a franciák immár a győztesek között kaptak mondhatni negyedhegedúsi, ráadásul morális és politikai szempontból sem ellentmondásoktól mentes szerepet). Az imént említett öt vezető közül végül Antonescut és Tisot végezték ki, mindkettejüket helyben – az egykori román vezetőt még a nürnbergi nemzetközi per ideje alatt. Eközben már a nürnbergi per 1945. november 20-i kezdetekor is intenzíven zajlott a magyarországi tömeges bűntettek dokumentálása,³ és a per megkezdése után mindössze néhány héttel, december 17-én vette kezdetét Budapesten Jaross Andor, Endre László és Baky László, a magyar holokauszt főbűnöseinek pere.⁴

A szövetségesek delegációi a náci vezetőkkel szembeni nürnbergi vádjait alapvetően nem vallomásokra, hanem elsődleges forrásokra alapozták. Abban a jogi szempontból ugyancsak szerencsés helyzetben voltak, hogy náci vezetőket konkrét utasításaik idézésén és rajtuk szereplő eredeti aláírásaik bemutatásán keresztül tudták megvádolni. A vezető náci bűnösségét írott szavaik messzemenőkéig bizonyították, ezért jogi szempontból nem volt különösebb jelentősége, hogy nem kívántak vallani, sőt jellemzően teljes mértékig tagadták bűnrészességüket. A per dokumentu-

³ Erről többek között lásd rövid összefoglalómat: Laczó Ferenc: Szemtanúk, memoárirók, monográfusok: A holokauszt korai feldolgozási módjairól. In: Molnár Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapokig. A magyar holokauszt 70 év távlatából*. Budapest: Balassi, 2016. 355–371. A részletekről lásd alábbi könyvem második felét: Ferenc Laczó: *Hungarian Jews in the Age of Genocide. An Intellectual History, 1929–1948*. Leiden: Brill, 2016.

⁴ E per részleteiről lásd: Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *Az Endre-Baky-Jaross per*. Budapest: Cserépfalvi, 1994.

mokra alapozásának tagadhatatlan előnye volt továbbá, hogy ily módon nem volt szükség arra sem, hogy a szövetségesek – vallomásuk ellenszolgáltatásaként – magánalkukat kössenek releváns szemtanúkkal.

A szövetségesek a per anyagát és ügymenetét is felosztották egymást között. Az amerikaiak nyitottak a náci összeesküvés bemutatásával, mely fogalmat Robert H. Jackson meglehetősen tágan értelmezte: nem pusztán heteket vett igénybe, hanem valójában a további három vádpontot is érdemben tárgyalta. A szovjetek ugyan szintén jelezték erre vonatkozó preferenciájukat, végül mégis az angolok vezethették elő a béke elleni német bűncselekményekkel kapcsolatos tényeket, minekután a franciák és a szovjetek (a háború idején egyaránt, bár eltérő módon megszállt két államról volt szó) jöttek a háborús bűncselekmények és az emberiség elleni bűncselekmények taglalásával. Ezek részletes bemutatását a franciák és a szovjetek elkövetésük helye (Nyugat- vs. Kelet-Európa) szerint osztották fel egymás között. Jogi hagyományaikkal összhangban az amerikaiak és az angolok is rengeteg bizonyítékot vezettek elő, ezzel is elnyújtva a tárgyalást. Részben ennek volt betudható, hogy a szovjetek végül csak 1946 februárjában, mintegy három hónappal a per kezdetét követően kapták meg a szót. A szövetségesek eközben tanúkat is megszólaltattak, és filmfelvételeket is bemutattak az Igazságügyi Palota 600-as termében.⁵

A nürnbergi per elsősorban a náci terjeszkedő háborúinak örve alatt elkövetett tömeges bűntettekre fókuszált, nem kifejezetten az európai zsidóság ellen elkövetett népirtásra – a népirtással kapcsolatos nemzetközi egyezményt eleve csak néhány évvel később, 1948-ban fogadják el, és az 1951-ben lép majd életbe. A zsidóság elleni népirtást a Nemzetközi Katonai Törvényszék a számos további náci bűnnel együtt kívánta tárgyalni, miközben a vádlók kezdetben nem is igazán voltak tisztában annak rettenetes sajátosságaival. Ennek fényében különösen figyelemreméltó, hogy Robert H. Jackson – aki Jacob Robinson vezető zsidó politikussal személyes kapcsolatot ápolt, és Robinson próbálta is őt előre informálni az európai zsidóság példátlan emberi katasztrófájának dimenzióiról – már nyitóbeszédében explicit módon utalt a csaknem hatmillió meggyilkolt zsidó áldozatra is. A per hónapjai alatt a holokauszt alaptényei ugyanakkor így is részletesen kirajzolódtak és érdemi bizonyítást nyertek.

A per során megvádolt náci vezetőket, akik szegényes ebédadagjuk igazságügyi palotabeli elfogyasztása közben beszélhettek csak egymással,

⁵ Drámaiságával a megrázó beszédek közül is kiemelkedett a francia kommunista ellenálló és auschwitzzi túlélő Marie-Claude Vaillant-Couturie és a szovjet delegáció által meghívott jiddis költő, Avraham Sutzkever beszámolója.

alapvetően három laza, egymással átfedésben lévő csoportra érdemes osztanunk: a változatlanul fanatikus nácikként gondolkodókra és viselkedőkre (közülük alighanem Hermann Göringnek volt a legnagyobb befolyása); az állítólag semmi lényegesről nem tudó vagy egyáltalán semmire sem emlékezőkre (Rudolf Hess kezdetben például teljes körű amnéziának tette magát); valamint a védekezési stratégiájukat a „csakis parancsokat követtem” érv köré felépítőkre (ami főként, de korántsem kizárólag a katonai elit megvádolt tagjaira volt jellemző). Albert Speer annyiban kivételnek számított, hogy ő a német oldal felelősségét általánosságban elismerte, és mondhatni csak saját személyes felelősségét próbálta elvitatni; a szerepét jelentősen alábecsülő bírók végül mindössze húsz év börtönbüntetést szabtak ki rá.

Érdemes tisztázni, hogy a per tanúi között is szerepeltek német főbűnösök, mint például Rudolf Höss, Auschwitz parancsnoka;⁶ Otto Ohlendorf, az Einsatzgruppe D vezetője, akit a szintén nürnbergi Einsatzgruppen-perben ítélték el néhány évvel később; Dieter Wisliceny SS-tag, aki Magyarországon is központi elkövetői szerepet játszott 1944-ben; vagy Friedrich Paulus, a Sztálingrádnál hadifogságba esett, időközben a szovjetekhez „átálló” és később, 1953-ban az NDK-ba visszatérő egykori német parancsnok.

A kortárs német társadalom hozzáállását eközben leginkább az önsajnálát és az önviktimizációs diskurzusok hajtogatásával lehetne jellemezni. 1945–46-ban még csak roppant kevesen mutatták a megbánás jeleit: akkoriban még a felelősségtudat nélküli nacionalizmus dominált Németország-szerte, és ez bizony csak a későbbi generációk felcseperedésével kezdett érdemben megváltozni.⁷

A szövetségeseknek nem csupán a per alapelveiben volt nehéz meg egyezniük 1945 nyarán: a csaknem egy évig tartó tárgyalás végül 85 oldalas vádirat megfogalmazásához vezetett, de a szövetségesek delegációi előtte még négy héten át vitatkoztak, melynek során a szovjetek az összes vádolt kivégzése mellett foglaltak állást, míg a franciák kardoskodtak leginkább az ennél jóval enyhébb ítéletek mellett. A vádirat előkészítését ezen túl a nácik összeesküvésével kapcsolatos sajátos vád – sajátos, hiszen

⁶ Tőle magyarul lásd: Martin Broszat (közreadó): *Auschwitz parancsnoka voltam. Rudolf Höss emlékiratai*. Budapest: Jaffa, 2017. E kiadvány nem véletlenül ismert a világ legrettegetesebb könyveként.

⁷ Erről lásd még: Laczó Ferenc: *A német múltfeldolgozás. Beszélgetések történészekkel a huszadik század kulcskérdéseiről*. Budapest: Kijárat, 2016.

a nácik valójában teljesen nyíltan hirdették háborús és gyilkos terveiket – bizonyításának szükségessége tette meglehetősen komplikálttá.

A nemzetközi bíróság végül tizenkét halálos ítéletet hirdetett ki 1946 októberének közepén (a tizenkét halálra ítélt közül Martin Bormann ekkor valójában már nem élt), ugyanakkor a huszonkét fővádlott csaknem felét nem végezték ki, hármukat pedig egyenesen felmentették a vádpontok alól (amivel természetesen korántsem deklarálták ártatlanságukat). A törvényszék e részletes és sokrétű ítéletével is bizonyította, hogy a nürnbergi per esetén távolról sem kirakatperről, hanem tisztességes jogi eljárásról, a liberális jogelveknek alapvetően megfelelő procedúráról volt szó.

A nürnbergi per későbbi értelmezéseire is a – leglendületesebben épp amerikai szerzők által propagált – liberális narratíva volt a legnagyobb hatással, mely e nagyszabású nemzetközi pert előszeretettel az emberi jogok felfutásának részeként próbálja elbeszélni. Ezen elbeszélés népszerű változata szerint hetvenöt éve új nemzetközi jogi normát alkottak meg Nürnbergben, mely határozottan elítéli a hódító jellegű háborúkat, a nemzetközi igazságszolgáltatás azóta pedig a megelőzés eszközeül is képes lehet szolgálni. A nürnbergi per ugyanakkor olyan további kulcskérdéseket is felvetett, hogy pontosan mi is számít hódító háborúnak, a népirtás fogalma vonatkoztatható-e politikai csoportok üldözésére (amit az ENSZ által kanonizált meghatározás éppenséggel nem tartalmaz), illetve hogy miként lehetne az emberiség elleni bűncselekmények fogalmát államok saját állampolgárai ellen, akár békeidőben elkövetett bűntetteire is alkalmazni?

Hetvenöt év távlatából az 1945-öt közvetlenül követő évek rövid konszenzusos pillanatnak tűnnek, amikor is nemzetközi egyetértés volt kialakulófélben arról, hogy egyetemes érvényre kellene juttatni az emberi jogokat, tehát a jog elveit érdemes lesz az önkényuralkodók szuverenitásának elve fölé helyezni. A nürnbergi per érdemi jogi innovációja és a szűk német elitcsoportok jogi felelősségét részletesen bizonyító eljárása azonban mégse volt képes katalizálni a fennálló világrend átalakulását, hiszen az imént vázolt kulcskérdések megoldatlanságukban mindmáig meghatározzák a nemzetközi jog alkalmazhatóságával kapcsolatos vitáinkat.